

KIRIMLI VE KAFKASYALI MUHACİRLERİN MANİSA KAZASINDA İSKÂNİ (1860-1876)*

Yrd. Doç. Dr. Ferhat BERBER

Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı, çöküş dönemi olarak ifade edilir. Bu dönemde, kaybedilen topraklardan Anadolu'ya yoğun bir göç hareketi görülür. Manisa kazası ve çevresi de, demografik olarak bu göçlerden etkilenmiştir. Bu çalışmada, 1860-1876 yılları arasında Manisa kazasında iskân edilen Kırım ve Kafkasya kökenli muhacirler ele alınacaktır. Öncelikle, Osmanlı Arşiv kayıtlarına göre, göçmenlere ait sayısal bilgiler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ardından iskân süreci değişik boyutları ile incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Göç, muhacir, iskân, Osmanlı, Manisa

RESETTLEMENT OF CRIMEAN AND CAUCASIAN EMIGRANTS IN THE DISTRICT OF MANİSA (1860-1876)

ABSTRACT

The last century of the Ottoman Empire is expressed as a period of decline. During this period, an intensive migration to Anatolia from the lost territories is seen. Manisa district and its surroundings were demographically affected by these migrations. In this study, Crimea- and Caucasus-origin immigrants who settled in Manisa district between the years of 1860-1876 will be discussed. Firstly, information related to the number of immigrants according to the records of the Ottoman Archives will be presented. Then various aspects of the settlement process will be examined.

Keywords: Migration, immigrant, settlement, Ottoman, Manisa

I. Giriş

Ülkemizde, kültürel orijinleri farklı topluluklardan oluşan şehirlerin en büyüğü şüphesiz ki, İstanbul'dur. Ardı sıra Bursa, Samsun, Eskişehir, Edirne gibi kentler de, zaman içinde iskân edilen göçmenlerin yoğunluğu ile anılır olmuştur. Manisa şehri ve civarının ise bu anlamda mevzubahis yöreler kadar zikre değer görülmediği izlenimi dikkat çekmektedir. Ancak bilinmelidir ki, Manisa'da son iki asır içinde iskân edilen muhacirlerin kitlesel büyüklüğü azımsanmayacak kadar mühimdir.

* Bu çalışma, doktora tezinden uyarlanmıştır. Bkz. Berber, 2010.

Devlet-i Aliyye olarak anılan Osmanlı Devleti, gerek üç kıtada asırlarca süren ihtişamlı hâkimiyeti, gerekse dini yönden İslâm âleminin büyük kesimi için merkez kabul edilmesi sebebiyle tarihin en büyük ve güçlü birkaç devletinden biridir. 18. asrın başlarından itibaren Avrupa topraklarından başlayan geri çekilme vetiresi, Kırım gibi İslâm nüfusla meskûn bir başka toprak parçasının da kaybedilmesiyle devam etmiştir. Kaybedilen Osmanlı topraklarından başka, yine Müslümanların yaşadığı coğrafyalardan, özellikle Rus baskısından kaçanların ilk sığınağı Halifenin ülkesi olmuştur. Denilebilir ki, son iki asırda meydana gelen göç hareketleri, Türkiye'nin toplumsal yapısının bugünkü halini almasında en önemli âmildir.

Bu göç hareketleri sonucunda Osmanlı ülkesine sığınan Kırım ve Kafkasya kökenli muhacirlerin bir kısmının, Saruhan Sancağı ve onun merkezi Manisa kazasında iskânları için çaba sarf edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ancak sadece belgelerin söyledikleri yeterli değildir. İskânın ne derece uygulanabildiği ve yerleşimlerin kalıcılığı mümkün mertebe kontrol edilmelidir.

Manisa ve çevresi, göçmen iskânı için elverişli bölgelerden biridir. Saruhan havalisi İzmir gibi büyük bir liman kentine yakınlığı, sulak ve verimli tarımsal arazileri, iklimin elverişliliği, ulaşım kolaylığı gibi çeşitli sâiklerle yerleşim için cazip bir coğrafyadır. Anılan göçlerle gelenlerin şehir ve çevresinde iskâna tabi tutulduğuna dair tespit edilebilen ilk tarih 1860'dır.¹

Bu çalışmada 1860-1876 yılları arasında Manisa merkez kaza ve bağlı köylerinde yerleşen göçmenlere ait veriler, ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv vesikaları ışığında ortaya konulacaktır. Bilhassa, 1860'tan itibaren 93 Harbi'ne (1877-1878) kadar geçen sürede, Manisa kazası ve köylerine gelen Kırım ve Kafkasyalı muhacirlerin ne kadarının iskân edilebildiği, hangi yerleşim alanlarının günümüze kadar varlığını sürdürebildiği incelemeye alınacaktır.

¹ a)Bu ifade, 1860 öncesi tarihlerde Manisa'ya hiç göçmen yerleşmediği anlamına gelmemelidir. Mora isyanı ve Yunanistan'ın istiklalini kazandığı dönemde Mora'dan Müslümanların göç ettiği bilinmektedir. Bundan sonra şehre Mora'dan muhacirlerin geldiği hususunda başka iddialar mevcuttur (Uluçay, 1955: 3; Örenç, 2008: 256-257). Ancak İpek, bu durumun iskân değil muhaceret olduğuna dikkat çekmektedir (İpek, 2006: 80-86). Bugün ise şehirde zikrolunan dönemde gelen bazı ailelerin torunlarına rastlamak mümkündür (Avukat Halit Moralıoğlu ile 24.02.2010 tarihinde yapılan görüşme). Ayrıca, Osmanlı arşivindeki bazı belgeler, 1850'lerin ortalarında Mora muhaciri bazı kimselerin Manisa'da ikametine işaret etmektedir. Ancak bütün bunlar iskânın boyutu hakkında bilgi vermekten uzak verilerdir. Belgeler için bkz. BOA. A.DVN. 109/43 1272 S. 29/ 10 Kasım 1855; DH. SAİDd. 64/205 1273 Z. 29/ 20 Ağustos 1857

b)1860 tarihi, Manisa'daki muhacir iskân çalışmalarına dair Osmanlı arşivlerinde rastladığımız en erken tarihli belge esas alınarak belirlenmiştir. Ancak 1860'ta Manisa'ya iskân edilmek üzere gönderilen bazı muhacirler, yine Kırım veya Kafkasya göçmeni olup, bunların bazıları daha önceden ülkeye girmiş, bölgesine uyum sağlayamamış ve Manisa'ya gelmiş topluluklardır (Temizkan, 2007: 288).

Bu dönemden sonra ise günümüze yakın yıllara kadar bölgeye yerleşen muhacirlerle, Manisa ve çevresi de artık göçmenler kenti olarak anılmaya değer bir sosyal yapıya sahip olmuştur (Berber, 2010).

II. Muhacirlere Ait Sayısal Veriler

Osmanlı Devleti, süreç içerisinde muhacir meselesinde bir miktar tecrübe kazanmıştı. Muhacirlerin iskânının bir plan dâhilinde olması için oluşturulan kurumlar, merkezi hükümetle koordinasyon içindeydi. Ayrıca Osmanlı Devleti, klasik dönemden bu yana nüfus ve vergi meselelerinde, kayıt tutma hususunda oldukça hassastı. Ancak muhacirlerin kaydının tutulması pratikte çok kolay değildi. Çünkü merkeze ya da belli başlı limanlara yığılmış olan perişan vaziyetteki kitlelerin, öncelikli ihtiyaçlarının karşılanması, iskân bölgelerine dağıtımdan sonra kontrollerinin zorluğu, muhacirlerin bir yerde kalıcı olarak yerleşmeden geri dönmeleri ya da farklı bölgelere gitmeleri, durumu zorlaştırıcı başlıca etkenlerdir. Her ne kadar ilerleyen dönemlerde İstanbul'da ve limanlarda günlük göçmen geliş ve sevklerini gösteren jurnaller ve dönemlik cetveller² hazırlanmış olsa da, bu çalışma esnasında Manisa için, 1860–1876 dönemine ait, söz konusu jurnal veya cetvellere rastlanamamıştır. Bu yüzden ilgili süre zarfında, belli bir bölgeye iskân edilen nüfusun tahmini zor olmaktadır. Nüfus tahminini zorlaştıran bir diğer sebep ise kimi zaman aynı muhacir grubuna ait hane ve nüfus sayılarının farklı belgelerde değişik şekillerde geçmesidir. Buna rağmen eldeki belgelerde geçen nüfus miktarları, tekrara düşmemek için diğerleri ile mukayese edilerek, tahminî rakamlar ortaya konmaya çalışılacaktır. Aksi halde alt alta konulmak suretiyle yapılacak bir hesaplama ile mübalağa derecesinde bir yekûna ulaşılır.

Kaza ölçeğinde, gelen muhacirlerin kaç kişi olarak iskân edildiğinin tespiti konusu da, ayrı bir meseledir. Çünkü yazışmalarda genelde sancağa gönderilen nüfustan bahsedilmektedir. Fakat sancak dâhilinde nereye iskân edilecekleri her zaman belirtilmemektedir.

Belgelere göre, ilk anda iskân edildiği belirtilen muhacirlerin, ne kadarının kat'i surette yerleştiği ise, temkinli yaklaşılması gereken bir başka mevzudur. Çünkü ileride görüleceği üzere, muhacirlerin bazıları kalıcı iskân bölgelerine yerleştirilmiş, hatta memnuniyetlerini gösteren “hoşnûdiyetnâme”lerini yerel hükümete takdim etmişlerdir. Ancak daha sonradan bunların bir kısmının firar ettiği görülmüştür.

A) Kırım Muhacirleri

1774 öncesinde Osmanlı'ya tâbi olan Kırım Hanlığı'nın Müslüman ahalisinin kaderi, 1783'te Rusların bölgeyi ilhak etmesi ile birlikte değişmiştir. Bu tarihten itibaren bölgedeki egemenliğini kalıcı hale getirmek için çeşitli yöntemlere başvuran Rusya, özellikle 1856 yılında Kırım Savaşı'nı müteakiben

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Dâhiliye Nezareti 1711 numaralı katalogda yerleri gösterilen Muhacirin Riyâseti ile ilgili dosyalardan bu jurnalleri ve cetvelleri takip etmek mümkündür. Fakat dosyalar içindeki evrak son derece düzensiz ve eksiktir.

bu bölgeye dönük siyasetini daha da sertleştirmiştir. Ruslar için, Karadeniz'in kuzeyinde kalıcı bir hâkimiyet tesis etmenin çaresi olarak, Kırım ve Kafkasya'da Çarlık yönetimine hiçbir konuda zorluk çıkarmayan ve Osmanlı ile dini bağları en aza indirgenmiş, Hristiyan ağırlıklı bir nüfus yapısı oluşturmaktır. Bu amaçla baskıcı bir tutum sergilenmeye başlanmış, özellikle Müslümanların mülkiyet haklarına kısıtlamalar getirilmiş, bölgedeki idari ve demografik yapı yeniden tesis edilmeye başlanmıştır. Ortaya çıkan tabloda Müslümanlar için en önemli çıkış yolu Halifenin koruması altına girmek olmuştur. 1783'den bu yana devam eden Kırım'dan göçler 19. yüzyılın ortasından itibaren hız kazanmıştır. Bilhassa 1860–1862 yılları arasında pek çok Kırımlı Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bunların büyük bir bölümü başta Romanya olmak üzere Balkan coğrafyasında yerleştirilirken bir kısmı da Anadolu'da iskân edilmişlerdir (bkz. Kırımlı, 2006; Fisher, 1999; Karpat, 2003; İpek, 2006; Saydam, 1997).

Manisa'ya gelen Kırım muhacirleri ile alakalı eldeki belgeler, 1860–1863 arasına tarihlenmiştir. Söz konusu belgelerin bir takım problemler taşıdığı görülmektedir. Şöyle ki, mevcut belgelerde Kırımlı muhacirlere ait bilgiler kimi zaman net değildir. Bilhassa muhacirlerin yekpare olmadıkları, tek seferde gelip yine tek seferde iskân edilmedikleri, bir kısmının iskândan sonra peyderpey bölgeden ayrıldığı gibi faktörler göz önüne alındığında belgelerdeki grupların muhtelif tanımlamalarla zikredilmesi, bir karışıklığa yol açmaktadır. Bu sebeple belgelerin muhtevası hassas bir surette tenkide tabi tutulmaya çalışılmıştır.

Manisa'ya gelen Kırım muhaciri gruplardan ilkinin³ dair eldeki en erken veri, 13 Ağustos 1860 tarihli yazıdır. İlgili yazıda, İstanbul'a gelmiş olan 1.700 hane Kırım muhacirinin kış gelmeden önce köy ve kasabalara dağıtılarak yerleştirilmesi gerektiği bildirilmektedir. Bunlardan 200 hane muhacirin Saruhan Sancağı'nın köy ve kasabalarına da yerleştirilmek üzere gönderileceği, birkaç güne kadar Manisa'ya varması beklenen muhacirlere her türlü kolaylığın

³ Osmanlı arşivinde bulunan bazı belgeler, 1860 öncesinde Kırım bölgesinden Manisa'ya toplu bir göç varmış gibi yanıltıcı bir algıya sebep olabilir. Ancak belgeler iyi incelendiğinde durumun farklı olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 1845 yılında Kırım hanlarından Şahin Giray soyundan İskender Bey, sürgün olarak Manisa'da iskân ettirilir. Zamanla İskender Bey ve ailesinin devlet katında bir takım yazışmalarda adı geçmektedir. Maaşına zam talebi, kızının şüpheli ölümüyle ilgili soruşturma, İskender Bey'in ve yine aynı aileden Süleyman Bey'in ölümlerinden sonra geride bıraktıkları dul ve yetimlerine, babalarının maaşını bağlama girişimleri gibi sebeplerle kaleme alınmış 1845–1887 arasında bir dizi yazışma mevcuttur. Bu belgelerden hareketle, Manisa'da Kırımlı bir ailenin mevcudiyetini söylemek mümkün olsa da 1860'dan önce, Kırım'dan bir kitle göçü yapıldığını iddia etmek güçtür. BOA. İ.DH. 114/5752, 23 Z. 1261/23 Aralık 1845; A.MKT. NZD. 170/10 25 S. 1272/6 Kasım 1855; MVL.348/21 7 R. 1272/17 Aralık 1855; A.MKT. UM. 438/59 13 Ca. 1277/27 Kasım 1860; A.MKT. UM. 443/42 5 C.1277/19 Aralık 1860; İ.MVL.456/20465 7 Ca. 1278/10 Kasım 1861; A.MKT. NZD. 389/43 29 C. 1278/1 Ocak 1862; DH. MKT. 1444/103 18 Z.1304/7 Eylül 1887.

gösterilmesi ve icap eden tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmektedir.⁴ Bu 200 hane muhacirin ne kadarının Saruhan Sancağı'na gönderildiği, ne kadarının iskân edildiği ve bunlardan ne kadarının kalıcı olduğu çok net değildir. Bu durumda öncelikle gelen muhacirlerin nüfusunun tespitini yapmak icap eder.

Bundan on gün sonra, 23 Ağustos 1860 tarihinde sadareten Saruhan kaymakamlığı, İzmir valiliği ve Muhacirin Komisyonu'na yazılan yazıda Kırım muhacirlerinden 131 hanede 598 nüfusun Saruhan Sancağı karyelerine karışık olarak iskân olunmak üzere gönderildiği bildirilmektedir.⁵ Yine aynı tarihte farklı bölgelerle⁶ birlikte Saruhan kaymakamlığına gönderilen bir diğer yazıda Orkapı (Kırım) ahalisinden Mustafa Efendi takımının 141 hane 570 nüfus olarak iskân edilmek üzere gönderildiği iletilmektedir.⁷ Burada Kırım muhaciri olarak iki farklı gruptan bahsedilmektedir. Söz konusu iki grubun aynı mı yoksa farklı kimseler mi olduğuna dair net bir bilgi yoktur. Kaldı ki, aynı gün yazılan ve aynı birime gönderilen iki yazı arasında hane ve nüfus sayılarındaki farklılık, belgenin aynı muhacirlerden bahsetmediği, hem hane hem de nüfus sayılarında hata olamayacağı kanaatini uyandırmaktadır. Buradan hareketle, şu hesaplamanın kanaati güçlendirmesi muhtemeldir: Bahsedilen ilk grupta 131 hanede 598 nüfus, hane başına ortalama yaklaşık olarak 4,5 kişi; ikinci grupta 141 hanede 570 nüfus, hane başına ortalama yaklaşık olarak 4 kişi bulunduğunu göstermektedir. Demek oluyor ki, gelen Kırım muhacirlerinde hane başına ortalama nüfus 4-5 arasındadır. O halde 200 hane Kırım muhacirinin yaklaşık 1.000⁸ civarında bir nüfusa sahip olması gerekmektedir. İlk olarak gönderildiği ifade edilen 200 hanedir. Diğer yazılarda ise 272 hane (131+141)⁹ görülmektedir. Hane sayısındaki bu artış için iki ihtimal makul görünmektedir. Buna göre, bahsedilen muhacirlerden bazıları iskâna tabi olmadan önce yeni bir hane şeklinde kabul görmek istemiş olabilirler. Yahut içlerinden bazı haneler de farklı sebeplerle birkaç haneye ayrılmış olabilir. Grup yola çıktıktan sonra hane sayısında meydana gelen artış, yukarıdaki ihtimaller dâhilinde gerçekleşmiş olabilir. erkezen 200 hane olarak gönderileceği belirtilen Kırım muhacirlerinin

⁴ BOA. A.MKT. UM. 420/23 1277 M. 5/ 13 Ağustos 1860.

⁵ BOA. A.MKT. MHM.192/82, 1277 S. 5/23 Ağustos 1860.

⁶ Biga'ya Akmescit'ten 78 hane 310 nüfus; İzmid'e Bahçesaray'dan 44 hane 195 nüfus ve Adana'ya Nogayların Kıpçak, Minkad ve Bito kabilelerinden 615 hane 1.191 nüfus gönderileceği bildirilmektedir.

⁷ BOA. A.MKT. UM.422/46, 1277 S.5/23 Ağustos 1860.

⁸ Burada genel olarak tarihi nüfus hesaplamalarında kullanılan (hane x 5) yöntemine başvurduk. Öyle ki, Barkan'dan bu yana bazı farklı yöntemler önerilse de en muteber ve kullanışlı yöntemin bu olduğu görülmektedir (Öz, 2000: 20-21). Hane ve nüfus arasındaki ilişkiyi göçmen köy ve mahallelerine ait örnekler vererek inceleyen bir araştırmada hane başına nüfusun ortalama 4'ten biraz fazla kabul edildiği görülmektedir. Bkz. Göyünç, 1979

⁹ Bkz. Dipnot 6 ve 8

sancağa geldiklerinde 272 hane 1.168 nüfus olduklarının kabul edilmesi pek abartılı bir tahmin olmasa gerektir.

Bundan sonraki belgelerde ise merkezden gönderilen başka Kırım muhacirinden bahsedilmemektedir. Ağırlıklı olarak sancak dâhilindeki iskân işlemleri ele alınmaktadır. Şubat 1861’de Kırım muhacirlerinden bir grup, Palamut nahiyesine¹⁰ bağlı Ballica¹¹ tımarı dâhilinde 3000 dönüm arazi üzerinde iskân edildiklerini ve üretici konuma geçmeleri için gerekli işlerin yoluna konulduğunu bildirerek durumdan memnuniyetlerini gösteren bir “hoşnûdiyethâme” vermişlerdir.¹² Belgede tam olarak ne kadar nüfusun iskân edildiği belirtilmemiştir. Ancak hoşnûdiyethâmede 87 hanede 173 erkeğin ismi yazılmış olup bunların arasında erkek çocuklar da mevcuttur. Kadın nüfusunu tam olarak bilmemekle birlikte yaklaşık 350 civarında muhacir iskân edildiği tahmin edilmektedir.

Mart 1861’de Saruhan kaymakamının merkeze gönderdiği yazıya göre, ilk gönderilen 200 hanelik Kırım muhacirlerinden 26 hanelik Mustafa Efendi takımı ilk önce Marmara kazasında iskân edilmek istenmiştir. Ancak burada iskânına başlanılan 110 hane muhacir daha olduğu ve arazinin yeteri kadar geniş olmadığı düşünülerek bunların Manisa’ya iki saat mesafedeki saray evkafı çiftliklerinden Süleyman Paşa Çiftliği’ne¹³ iskân edilmesine karar verilmiştir. Buradan çok memnun kaldıklarını bildiren bir hoşnûdiyethâme dahi takdim etmelerine rağmen aynı grup daha sonra birkaç kez verdikleri istidalarla Rumeli taraflarındaki akrabalarının yanına gitmek istediklerini bildirmişlerdir.¹⁴ Yine Kırım Orkapı muhacirleri içinden bir grubun, Varna tarafına gitmek amacıyla verdikleri istida üzerine İzmir valisine gönderilen telgraftan anlaşıldığı şekliyle, sancağa gelen 120 haneden fazla muhacirin çoğu, iskân oldukları mahallerden

¹⁰ Palamut nahiyesi ve merkezi olan Yayaköy 20. yüzyılın ortalarına kadar göçmenlerin iskân edildiği önemli yerleşim birimlerinden bir tanesidir. Bkz. Berber, 2010

¹¹ Ballica, ilgili belgede, o dönemlerde Palamut nahiyesi bünyesinde bir mevki olarak görülmektedir. Fakat Ballica’nın bir karye olduğu, bölgenin meşhur ayan ailesi Karaosmanoğullarının daha 18. yüzyıl başlarında burada çiftliğinin bulunduğu ve azımsanmayacak miktarda nüfus ihtiva ettiği anlaşılmaktadır (Nagata, 1997: 25 ve 95). Mevzubahis yer, 1835 yılında Palamut nahiyesi dâhilinde, ikisi gayrimüslim toplam 391 erkek nüfusa sahip bir karye olarak kaydedilmiştir (Bilgi, 1999: 266); 1842’de 2 hanede 2 nüfus gayrimüslim, 153 hanede 296 müslim, toplamda 155 hanede 298 erkek nüfusa sahip olarak kaydedilmiştir (Bilgi 2000: 98). Ballica’nın erkek nüfusunda 7 sene yaklaşık 100 kişilik bir düşüş olduğu görülmektedir. Daha sonra 1891’de köyün 695 nüfusu, 235 emâkini bulunmaktadır (Bilgi, 1996: 325). 1842 ile 1891 arasında köydeki bina ve nüfus sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Her ne kadar bu durum kesin delil olmasa da 1861’deki iskân için bir ipucu sayılabilir.

¹² BOA. A.MKT. UM. 456/7 1277 Ş. 5/16 Şubat 1861

¹³ Çiftlik II. Mahmut vakfidir. BOA. MADd. 14294. Ancak çiftliğin mevkiinin bugünkü Manisa’da nereye tekabül ettiği tespit edilememiştir. Bu çiftlik, daha sonraki dönemlerde de muhacir iskânı için yeniden gündeme gelecektir.

¹⁴ BOA. A. MKT. UM. 463/43 1277 N. 15/ 27 Mart 1861

firar etmişler; geriye 21 hane 83 nüfus kalmıştır. Bunlar da gitmeyi talep etmekte ancak “fukara”lıktan dolayı gidememektedirler. Merkez, bunların gitmelerine müsaade etmemiş ve iskân mahallerinde tutulmalarını emretmiştir. Eğer gerçekten iklim şartlarına uyum sağlayamıyorlar ise eyaletin diğer havadar bölgelerine nakillerinin uygun olacağı bildirilmiştir.¹⁵ Bahsi geçen muhacirlerin Mustafa Efendi takımı olduğuna dair bir ifade mevcut değildir. Ancak yine Mustafa Efendi ile ilgili son belge nüfusa dair sayıları değiştirmektedir. 3 Haziran 1862 tarihli belgede¹⁶ Mustafa Efendi takımının 112 hane 463 nüfus olarak Saruhan sancağında iskân edildiği, geldikleri tarihten itibaren bunların 127’sinin öldüğü ve şu an için 336 nüfus oldukları ifade edilmektedir. Bunların içinden 28 hanenin (verdikleri istidadan 104 kişi oldukları anlaşılmaktadır) gitme konusundaki ısrarı sürmektedir. Ancak karar değişmeyecek ve gerek görülürse eyalet içinde havadar bir yere nakledilebileceklerdir.

Son tahlilde, bütün rakamlar bir tarafa bırakıldığında 112 hane 336 nüfusu esas almak gerekir. Yine bunların içinden 28 hane 104 nüfusa eyaletin başka yerlerine nakil izni verildiği düşünüldüğünde geriye 84 hane 234 nüfus kalmaktadır. En nihayetinde bunların da bir kısmının firar ettiği yahut eyalet içinde başka yerlere naklolduğu varsayılırsa, 50(hane) x 2,7(84 hanenin ortalaması)=135 kişilik bir Kırım muhaciri grubun Süleyman Paşa Çiftliği ve diğer mahallere iskân olunduğu tahmin edilebilir.

Eylül 1863’te, Manisa şehir merkezinde ise 350 kişilik Kırım muhaciri bir topluluk iskân edilmiş ve bunlar için 50 hanenin inşa çalışmalarına başlandığı bildirilmektedir.¹⁷

Bu dönemde Manisa’nın çevresine de muhacir iskânı için çalışmalar yapılmaktadır. Örnek olarak, 1861 Mart’ında İstanbul’da bulunan Kırım muhacirlerinden 130–140 kadar hanenin Akhisar kazası dâhilinde iskân edileceği bildirilmektedir. Yine 1861 yaz aylarında Adala, Sart ve Marmara’da Kırım ve Kafkasya muhacirlerinin iskânına başlanmıştır (Tepekaya, 2006: 466 ve 470). Burada iskân edilen muhacirler içinden 30 hanelik bir grup Kırım muhaciri, Rumeli tarafına gidip Mecidiye kazasındaki akrabalarının yanına iskânlarını talep etmektedirler.¹⁸ Hatta bunlardan 16 kişi bir yolunu bularak İstanbul’a kadar gitmişler ancak gerekli izni alamamışlardır.¹⁹

Yukarıda görüldüğü üzere 1860’lara tarihlenen belgeler son derece karmaşık bilgiler vermektedir. Bu sebeple, belgelerde açıkça belirtilmediği için aynı muhacir gruplarını tekrar hesaplamamak ve kalıcı yerleşim sağlanmadan dönenleri diğerlerinden ayırmak amacıyla bir takım tahminler yapılmıştır.

¹⁵ BOA. A. MKT. UM. 504/65 1278 R. 3/ 8 Ekim 1861

¹⁶ BOA. DH. MHC. 1/6 1278 Z. 5/ 3 Haziran 1862

¹⁷ BOA. İ. DH. 513/34921 1280 Ra. 18/ 2 Eylül 1863; A. MKT. MHM. 277/8 1280 R. 1/ 15 Eylül 1863

¹⁸ BOA. A.MKT. NZD. 354/13 1277 Za. 18/ 28 Mayıs 1861; A. MKT. MHM. 223/92 1277 Z. 22/ 1 Temmuz 1861

¹⁹ BOA. A. MKT. NZD. 393/38 1278 B. 18/ 19 Ocak 1862

Sonuç olarak 1860–1876 döneminde (ki 1863 sonrasına dair bilgi yoktur) Saruhan Sancağı'na 500 hanede 2.000 nüfus civarında Kırımlı muhacir geldiği tahmin edilmektedir. Ancak bunların tamamının iskân edilmediği aşikârdır. Gelenlerin bir kısmı bölgeden ayrılmak istemiş, firar edenler, yeri değiştirilenler olmuştu. Eldeki belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde, çalışmanın sınırları olan Manisa kazasına iskân edilen Kırım muhacirlerine dair tahmin edilen yaklaşık nüfus verileri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo-1: 1860'larda Manisa ve Köylerindeki Kırım Muhacirleri

İSKÂN MAHALLİ	HANE	NÜFUS
Nefs-i Manisa (kaza merkezi)	50	350
Balıca (Palamut Nahiyesi)	87	350
Süleyman Paşa Çiftliği ve diğer mahaller	50	135
Toplam	187	835

B) Kafkasya Muhacirleri

Kaskasya muhacirlerinin göç sebepleri Kırım'dan yapılan göçlerin sebepleri ile hemen hemen aynıdır. Ancak Kafkas halklarının göç sürecinde “direniş” kavramı tarihe müşahhas örnekler bırakmıştır. 1859 yılına kadar Şeyh Şamil önderliğinde Rus harekâtına karşı büyük bir mücadele veren “Müridizm” hareketi, bu tarihte Şamil'in Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından dağılmaya başlamıştır. Rus politikaları karşısında Hristiyanlaşmak, Rus ordusunun hizmetine girmek ve başka yerlere nakledilmekle karşı karşıya kalmışlardır. 1862'de hızlanan göç hareketi 1864 yılında en yoğun dönemini yaşamıştır. Bu tarihlerden itibaren Kafkasya'nın çeşitli halkları Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarına sığınmaya başlamışlardır.²⁰

Osmanlı arşiv belgelerinde Manisa'ya gelen Kırım muhacirleri için genellikle Orkapı, Bahçesaray gibi yer isimleri eşliğinde tanımlamalar yapılmış, bazen “Kırım Nogay”ı ifadesi kullanılmış ancak “Tatar” ifadesine ilgili belgelerde hiç rastlanılmamıştır.²¹ Kafkasya muhacirleri içinse çeşitli ifadeler (Dağıstan muhaciri, Kafkas muhaciri, Abaza, Çerkes, Çeçen) kullanılmaktadır. Kafkasya'nın karışık etnik yapısı göz önüne alındığında arşiv belgelerinde zaman zaman boy ve kabile isimleri yer alsada da “Çerkes” ifadesi genellikle bu grupların hepsini barındıran bir tabir olarak görülmektedir. Manisa'ya dair belgelerin, Kafkas topluluklarına yönelik dikkati çeken bir diğer özelliği ise, Çeçenlerin Çerkeslerden ayrı tutulduğu izlenimini vermesidir.

Çalışmanın bu kısmında Kafkasya muhacirleri Çeçenler ve Çerkesler şeklinde iki başlıkta ele alınmakta; “Çerkes” sözcüğü bu çalışmada, Çeçenler

²⁰ 1860–1876 tarihleri arasında Osmanlı ülkesine yapılan Kafkasya Göçleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Aydemir, 1989; Karpat, 2001; Karpat, 2003; İpek, 2006; Fisher, 1999; Saydam, 1997; Habiçoğlu, 1993)

²¹ Esasen Tatar kelimesini Ruslar kullanmakta olup Kırımlılar kendilerini Kırım Türkleri olarak tanımlamaktadırlar (Karpat, 2003: 109).

hariç diğer bütün Kafkasya topluluklarını ifade etmektedir. Bu tasnif aynı zamanda belgelerdeki tanımlamalara da uymaktadır.²²

1) Çeçenler

Kırım muhacirlerinden sonra Çeçenler de Manisa'ya gelmeye başlamıştır. 14 Ekim 1860 tarihli yazıda, Çeçenlerden Naip Sadullah, Mürteza, Hoca Abdülkadir, Abdülkahhar ve Cuma Han Efendilerin 269 hane 1.210 nüfusluk takımları, Saruhan Sancağı'nın köy ve kasabalarında iskân edilmek üzere istekte bulunmuşlardır.²³ 28 Ekim'de bunların 274 hane 1.266 nüfus olarak gönderildikleri²⁴ ve iskânlarının ne şekilde yapılması gerektiği bildirilmekte; 23 Aralık tarihli yazıda da 274 hane 1.300 nüfusun iskân edildiği merkeze iletilmiştir (Tepekaya, 2006: 469).

Kısa zaman sonra, gelen Çeçen muhacirlerden bir kısmı geri dönmek istemiştir. İzmir valisinin 22 Nisan 1861 tarihli Dâhiliye vekâletine çektiği telgraftan anlaşıldığı kadarıyla, Manisa'da iskân edilmiş Çeçen muhacirler Rusya'ya dönme teşebbüsü içindedirler. Bu tarihe kadar kadın ve erkek 500–600 kadar nüfus İzmir'e gelmiş ve halen de başka muhacirlerin gelmeye devam ettiği ifade edilmiştir. Ancak Rusya konsolosundan kabul edilmeyecekleri yönünde cevap alınmış olduğundan gitmelerine müsaade edilmeyeceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine içlerinden bazıları Kars ve Muş sancaklarında iskân olmak istediklerini, öncelikle masraflarını kendileri karşılamak suretiyle İstanbul'a gideceklerini bildirmişlerdir.²⁵ Fakat durum merkez tarafından sert bir ikazla cevaplanmıştır. Sadarettin İzmir valisi Osman Paşa'ya gönderilen telgrafta Denizli ve Manisa taraflarından İzmir'e gelip, Rusya'ya geri dönme talebinde bulunan muhacirler hakkında ne yapıldığı sorulmaktadır. Ayrıca bu durum hakkında vilayetteki uygulamaların yolsuz bir şekilde cereyan ettiği duyumunu alan merkez, bu konuda valiyi ciddi bir şekilde uyararak durumun düzeltilmesi ve muhacirlerin iskânlarını istemektedir.²⁶ İki gün sonra valiye gönderilen bir diğer yazıda, merkezin meseleye bakışı daha teferruatlı olarak izah edilmiştir. Rusya'ya dönmek üzere 150 kişilik bir grubun dört gün önce İzmir'den ayrıldığı, kalanların ise artık iskân edilmesi gerektiği bildirilmektedir.²⁷ Rusya'ya gitmek için Manisa'dan ayrılanlardan bir kısmının, İstanbul'a vardıklarında gitmelerine izin verilmediği için, akrabalarından bazılarının iskân edildiği Bolu sancağı dâhilinde 25 hane 91 nüfus olarak yerleştirilmelerine karar verilmiştir.²⁸

²² Kafkasya toplulukları ve Çerkeslerin birbirleri ile olan bağları ve farklılıklarının genel bilgisi için bkz. Habiçoğlu, 1993: 26–45

²³ BOA. A. MKT. NZD. 327/23, 1277 Ra. 28/14 Ekim 1860.

²⁴ Yine yukarıda Kırım muhacirlerinde görüldüğü gibi merkezden gönderileceği söylenen muhacir grubunun gönderildikten sonra nüfusunda artış olduğu görülmektedir.

²⁵ BOA. A. MKT. UM. 466/95 1277 L. 11/22 Nisan 1861

²⁶ BOA. A. MKT. UM. 469/61 1277 L. 22/ 3 Mayıs 1861

²⁷ BOA. A. MKT. UM. 470/16 1277 L. 24/ 5 Mayıs 1861

²⁸ BOA. A. MKT. MHM. 222/38 1277 Z. 3/ 12 Haziran 1861

Ancak uyum sorunlarına çevre dâhilinde çözüm arayan Çeçenler de vardır. Manisa’da iskân edildiği halde yerlerine uyum sağlayamayan Çeçen grubu kaymakamın yanlarına verdiği memurlar eşliğinde yaptıkları incelemeler sonucunda Güzelhisar-ı Menemen’e tabi Tekke köyünde boş bir araziye beğenip buraya yerleşmeye karar verirler. Hatta memnuniyetlerini belirten bir adet hoşnûdiyetnâme takdim ederler. Belgede yalnızca erkeklerin ismi yazılı olup 42 hanede 132 erkek nüfus oldukları görülmektedir.²⁹ Tahminen bu grup 200–300 arası toplam nüfusa sahip olmalıdır. Hoşnûdiyetnâmede ilk başta Sadullah Efendi ismi geçmektedir. Bu Sadullah Efendi, muhtemelen ilk gelen Çeçen grubu içinde adı geçen Naip Sadullah Efendi olmalıdır. Bunların Tekke köyünde iskâna karar vermelerinden dört gün sonra merkezden bu yönde izin çıkmıştır.³⁰ Ne var ki bu gruptan da kopmalar yaşanmaya başlamıştır. Aynı yılın sonbaharında 42 hanelik bu grubun içinden Hoca Said ve Arslan’ın başını çektiği 32 hanelik bir grup buraların iklimiyle uyum sağlayamadıkları ve telef oldukları gerekçesi ile Uzun Yayla ve Erzurum taraflarına nakledilmek istemişlerdir. Nakil masrafları kendilerine ait olmak üzere ve topluluğun geri kalanı için böyle bir uygulama yapılmamak kaydıyla gitmelerine izin verilmiştir.³¹

Çeçenlerin ne kadarının Manisa’da iskân edildiklerini hesaplamak Kırım muhacirlerinden daha zordur. Zira bunlardan da ayrılanlar olduğu gibi sancak dâhilindeki iskânlarında da yerleşim birimi isimlerine (Güzelhisar-ı Menemen hariç) rastlanmamaktadır.

Yukarıda görüldüğü gibi ilk etapta iskân edildiği bildirilen 274 hane 1.300 nüfustu. Bunların içinden gitmek isteyenlerle ilgili belgelerde genellikle hane bilgisi verilmemiştir. 1.300 nüfustan 500–600 nüfusun geri dönüş emeliyle İzmir’e geldiği ve halen de gelmeye devam ettiği bildirilmişti. Bunlardan 150 kişinin kesin olarak ayrıldığı ifade edilmişti. En az bu kadar daha nüfusun ayrıldığı varsayılmalıdır. Bu durumda ayrılanların 300 kişi oldukları yönünde bir tahmin yapılabilir. 91 kişilik bir grup Bolu tarafına gönderilmiştir. Manisa kazasına dâhil olmayan Güzelhisar-ı Menemen’e iskân edilenler yaklaşık 200–300 kişidir ki, bunların da büyük çoğunluğu sonradan farklı yerlerde iskân talebinde bulunmuştur. Sancaktan gidenlerin yaklaşık 700 nüfus oldukları söylenebilir. O halde Saruhan sancağında iskân edilebilmiş Çeçen nüfus yine tahmini olarak 120–130 kadar hane ve 600 kadar nüfustan ibaret olmalıdır. Elde kesin bilgiler olmamasına rağmen, bunların da çok az bir kısmının Manisa kazası içinde ve mümkün merteye dağınık vaziyette iskân edilmiş olabileceği düşünülmelidir. Bu durumda öne sürülecek iki varsayımdan bahsedilebilir: Bunlardan birisi, çok az nüfusun Manisa kazası dâhilinde dağınık bir biçimde

²⁹ BOA. A. MKT. NZD. 350/58 1277 L. 21/ 2 Mayıs 1861

³⁰ BOA. A. MKT. MHM. 217/94 1277 L. 25/ 6 Mayıs 1861

³¹ BOA. A. MKT. UM. 510/9 1278 R. 21/ 26 Ekim 1861; Ayrıca başka belgelerde bu grup hakkında “Çerkes” ifadesi kullanılmıştır. Bunun sebebi Kuzey Kafkasyalıların tamamı için Ortadoğu’da bu tanımın kullanılmasıdır. (Chochiev, 2007)

iskân edildiği ve bunların zaman içinde izine rastlanılamayacak biçimde yerli halk ile karıştıkları; diğeri ise kalabalık olsalar bile ilk etapta iskân edilen nüfusun daha sonradan gittiğidir. Belki sonradan aksi ispatlanabilir ancak çalışma kapsamında yaptığımız arşiv ve alan araştırmalarında, Manisa’da bulunduğumuz 1999–2003 yılları arasındaki diğeri çalışma ve gözlemlerimizde, şehir ve civarında Çeçen varlığına ya da izlerine rastlanılmamıştır.

2) Çerkesler

Sancak dâhilinde iskâna tabi tutulanlar arasında Çerkesler de mevcuttur. Ancak Çerkeslerin diğeri gibi nüfusu 1000 kişiyi bulan kitleler halinde merkezden gönderildiklerine dair bir bilgi mevcut değildir.

İlk olarak, 18 Ekim 1860’da Gülistan kabilesi olarak adlandırılan bir Çerkes grubundan Hoca Hacı Musa ve Musa Efendi takımları namıyla 20 hane 97 nüfus, Saruhan Sancağı’nda iskân edilmek üzere istekte bulunmuşlardır. Sadareten İzmir valisine ve Saruhan kaymakamına gönderilen yazıda bunların karışık olarak iskân edilmeleri emredilmektedir.³²

Daha önce de bahsi geçtiği üzere, Manisa’da yerleştirilen bazı muhacirler, önceden farklı yerlerde iskân edilip çeşitli sebeplerle sonradan buraya gelmişlerdi. Mesela; Denizli’de iskân edilmek üzere gönderilen Adigelerden 283 kişilik bir grup daha sonradan Manisa’da Süleyman Paşa Çiftliği’nde 1.150 dönümlük bir arazide yerleştirilmişti (Temizkan, 2007: 286–288).

İskânlarına dair bir bilgiye rastlayamasak da 1868 yılında Saruhan sancağından ayrılmak isteyen yaklaşık 150 kişilik bir Abaza topluluğunun İznik’e gitme talebinde bulunması, böyle bir grubun da iskân edildiğini göstermektedir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla nakillerine izin verilmiştir.³³

Bu dönem için, Kırım ve Çeçen muhacirlerine dair belgeler Çerkes muhacirleri ile ilgili belgelerden daha fazladır. Buna rağmen Manisa’daki Çerkes yerleşimlerinin diğeri farkı kalıcı olmalarıdır. Özellikle bazı muhacirlerin vefatının ardından kayda geçen bilgiler bu yöndedir. Eldeki verilerden hareketle, aşağıdaki örnekler bu ihtimali destekleyici niteliktedir.

Kırım muhacirlerinin Balıca’daki iskânları sırasında arazinin tarifi yapılırken “*muhâcirîn-i Çerâkîse’den merhume Kamertab Hatun*” ifadesi geçmekte ve adı geçen muhacirin bölgede toprağı olduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Bir başka belgede ise Kamertab Hatun’un Çerkes muhacirlerinden ve Bizduh beylerinden Talistan(?) Bey’in maiyyetinden olup Manisa sancağı Yayaköy sakinlerinden iken vefat ettiği ve terekesinin dava konusu olduğu görülmektedir.³⁵ Kamertab Hatun’un Yayaköy’de ikamet edip buraya yakın

³² BOA. A.MKT. NZD. 327/78 1277 R. 2/18 Ekim 1860

³³ BOA. ŞD. 1375/2 1285 S. 25/ 17 Haziran 1868

³⁴ BOA. A. MKT. 456/7 1277 Ş. 5/ 16 Şubat 1861

³⁵ BOA. A. MKT. 218/16 1277 Za. 2/ 12 Mayıs 1861. Sonradan terekenin talipleri artmış, kocası ve amcaoğulları arasındaki dava 1862’ye kadar sürmüştür. Bkz. BOA. A.

Balıca'da arazi sahibi olması ve bu kişinin bir beyin maiyeti olması, burada önemli miktarda Çerkes olduğuna işaret etmektedir.

Yine benzer bir örnek, Çerkes muhacirlerinden olup Manisa'da ikamet eden Mehmed Reşid Ağa'nın, kardeşi Çerkes Mehmed Bey'in vefatı üzerine terekesinin kardeşleri ile arasındaki taksimidir.³⁶ Bu belge aynı zamanda Manisa şehrinde de Çerkeslerin iskân edildiğini göstermektedir.

Manisa'da 1860'tan hemen kısa bir süre sonra muhacirler arasında miras paylaşımı davalarının mevzu bahis olması, bu muhacirlerin burada mal mülk edinmeleri, ilk dönem iskân edilen Çerkeslerden en azından bir kısmının kalıcı olduğunu göstermektedir. Hatta belki de bu iskânlar belirlediğimiz tarih olan 1860 öncesi dahi yapılmış olabilir. Ancak bu konuda kesin bir ifade kullanmak imkânsızdır.

Manisa'da yerleşmiş Çerkesler hakkında en önemli kanıt ise bugün ve yakın geçmişte görülen bazı köylerdir. Manisa merkez ve Saruhanlı civarında, çoğunluğu Çerkes kökenli nüfustan oluşan toplam 5 adet köy mevcuttur. Bağyolu (Çerkes Sultaniye), Gülbahçe (Çerkes İhsaniye, Çerkes Tevfikiye), Yeni Osmaniye (Çerkes Osmaniye, Tepeağıl), Yeni Mahmudiye (Çerkes Mahmudiye), Karayenice (Çerkes Yenice) isimleri ile maruf köyler, çevrelerinde de Çerkes köyü olarak anılmaktadırlar. Yapılan incelemeler, bu köylerden Bağyolu ve Gülbahçe'nin 1860–1876 arasında kurulmuş olabileceğini işaret etmektedir.

Bağyolu eski adıyla Çerkes Sultaniye, büyük ihtimalle bu dönemde Çerkeslerin yerleşimi ile kurulan bir köydür. Köyde yapılan araştırmalar, köyün 1860–1870 arasında, daha önceden Rumeli'de iskân edilen 100–150 kişilik bir Çerkes grubunun bu tarafa gelmesi ile kurulduğu kanaatini ortaya çıkarmaktadır.³⁷ Durumu teyit etmek için kayıtlar üzerinde bir kontrol yapmak icab eder. Buna göre, 1860 öncesi kayıtlarında rastlanılmayan (Bilgi, 1999; Bilgi, 2000) köy, 1891'de 192 nüfuslu olarak kayda geçmiştir.³⁸ Bu bilgiler de hâsıl olan kanaati güçlendirici niteliktedir.

Osmanlı belgelerine yansıyanların dışında Kafkasya muhacirleri tarafından 1860–1876 arasında kurulmuş olması muhtemel bir diğer köy,

MKT. UM. 513/27 1278 R. 29/ 3 Kasım 1861; A. MKT. UM. 544/67 1278 Ş. 29/ 1 Mart 1862; A. MKT. UM. 554/58 1278 L. 15/ 15 Nisan 1862.

³⁶ BOA. A. MKT. MHM. 239/21 1279 M. 22/ 20 Temmuz 1862, söz konusu kardeşlerin bir kısmı Aydın sancağında bir kısmı ise Saruhan sancağında ikamet etmektedirler.

³⁷ 1858'de göç ederek Bulgaristan'da yerleştirilmiş olan Çerkeslerin Abzah kolundan 20–30 hanelik bir grup yaklaşık 10 yıl kadar sonra buraya gelmiş ve toprak satın alarak iskân edilmiştir. Halen köyün büyük kısmını, kurucuların soyundan gelen insanlar oluşturmaktadır. (1938 Bağyolu doğumlu Aydoğan Yılmaz ile 4 Temmuz 2009 günü Bağyolu köyünde yapılan görüşme.) Aydoğan Yılmaz'ın oğlu ve köyün muhtarı Feridun Yılmaz da görüşmede bulunmuş ve bazı katkıları olmuştur.

³⁸ 1968'e kadar Çerkes Sultaniye adıyla kayıtlı olan köy, bu tarihten sonra Bağyolu adıyla kaydedilmiştir (Bilgi, 1996: 324).

Manisa merkeze bağılı Gülbahçe köyüdür. Köyün bu tarihte kurulmuş olabileceğine dair kanaatimiz köyde yapılan araştırma³⁹ sonucunda hâsıl olmuştur. Abaza muhacirler tarafından kurulduğu rivayet edilen köy, Tanzimat dönemi kayıtlarında (Bilgi, 1999; Bilgi, 2000) yer almazken; ilk olarak Çerkes İhsaniye adıyla 1891’de 137 nüfus 25 emâkin olarak görülmekte (Bilgi, 1996: 331); 1908’den sonraki gelişimi de takip edilebilmektedir.⁴⁰

Bunun yanında yukarıda 1868 yılında 150 kişilik bir Abaza topluluğunun sancaktan ayrılmalarına izin verildiğini belirtmiştik. Gülbahçe köyünden aldığımız bilgilerle bu grubun adının geçtiği tarihin yakınlığı dikkat çekicidir. Bunların köyde yerleşenlerle alakası bilinmese de çevredeki Abaza varlığının azımsanmayacak derecede olduğu söylenebilir. Hatta belki de söz konusu topluluk bu köyde iskân edilmeden diğerlerinden kopmuş dahi olabilir.

Ayrıca belirtmesi gerekir ki, bu iki köyün kurulduğu bölge, iskâna elverişli olup burada milattan çok daha önceki dönemlere ait yerleşim izleri bulunması (Akdeniz, 2009: 11–13) muhacirlerin yer seçimlerinde bilinçli hareket ettiklerini göstermektedir.

1870 yılında bazı Dağıstanlı muhacirler iskân edilmek üzere Saruhan sancağına gönderilmiştir. Ancak sayıları ve nitelikleri belirtilmemiştir (İpek, 2006: 42).

Hülâsa, bu dönemde Saruhan sancağında Çerkes muhacirleri iskân edilirken, özellikle Palamut nahiyesi ve çevresinde (Yayaköy, Ballıca), Süleyman Paşa Çiftliği ve merkez kaza dâhilindeki Çerkes Sultaniye (Bağyolu), Çerkes Tevfikiye (Gülbahçe) gibi yerlerde Çerkes varlığının kalıcı olduğu söylenebilir.

Manisa kazasında; Süleyman Paşa Çiftliği’nde 283 nüfus, Bağyolu’nda 192 (1891 nüfusu) nüfus, Gülbahçe’de 137 (1891 nüfusu) nüfus, Ballıca ve Yayaköy civarında da en az 200 nüfus kadar Çerkes iskân edildiği tahmin edilmektedir. Kazanın merkez ve diğer kısımlarında da bir miktar Çerkes iskân edildiği ihtimaliyle⁴¹ en az 1.000 nüfus civarında bir sayıya ulaşabilir.

³⁹ 4 Temmuz 2009 tarihinde Gülbahçe köyünde, Prof. Dr. Nazif Akçalı (1931 Akhisar doğumlu, Ege Üniversitesi’nden emekli) ile yaptığımız görüşmeden: Anne tarafından Abaza olan Akçalı’nın dedesi köyün önde gelenlerindedir. Akçalı, köyün 1865–70 civarında kurulduğunu söylemektedir. Ayrıca köyün 200 hane olarak kurulduğunu ve Doksanüç Harbi’ne her evden birer kişi olmak üzere, 200 atlı asker gönderildiğini ve bunların geri dönmediğini belirtmektedir. (Ancak, yukarıda 1891’de 137 nüfus ve 25 emâkin olarak kaydolması, Akçalı’nın verdiği sayının abartılı olduğunu göstermektedir. Harbe gönderilen 200 atlı rivayeti de, asker gönderilmiş olsa bile sayı olarak mübalağalı olmalıdır.) Köyün isminin Tevfikiye’ye dönüşmesini ise köydeki, dönemin meşhur at yetiştiricisi Tevfik isimli bir kişiye dayandırmaktadır.

⁴⁰ Köyün adı; 1908’de Tevfikiye, 1935’te Çerkes Tevfikiye, 1970’te Gülbahçe olarak kaydedilmiştir (Bilgi, 1996: 340).

⁴¹ Yukarıda değinilmiştir.

Tablo-2: 1860'larda Manisa ve Köylerindeki Çerkes Muhacirler

İSKÂN MAHALLİ	HANE	NÜFUS
Nefs-i Manisa (kaza merkezi)	?	?
Balıca (Palamut Nahiyesi) civarı	?	200
Süleyman Paşa Çiftliği	?	283
Bağyolu	20-30	192
Gülbahçe	25	137
Toplam	45-?	1.000⁴²

Bir araştırmaya göre, Kırım Savaşı'ndan sonra Manisa'ya 2.000 nüfus Kafkasya muhaciri iskân edilmiştir (Göktepe, 2007: 61). Eldeki belgelerden net bir tahmin yapmak mümkün değildir. Sancak sınırlarında 600 nüfus civarında Çeçen, Manisa kazasında 1.000 nüfus kadar Çerkes olduğu yönündeki kanaatlerimize göre sadece bunlar 1.600 nüfusu bulmaktadır. Çerkeslerin de sancak ölçeğindeki toplam nüfuslarının bundan fazla olacağı düşünülürse Kafkasya kökenli muhacirlerin tahminen 2.000 ifadesinin abartılı olmayacağı söylenebilir.

Sonuç olarak Manisa kazasında, 1860-1876 arasında Kırım'dan 1.000 nüfusa yakın ve Kafkasya'dan da bir o kadar olmak üzere toplamda 2.000 nüfus kadar muhacirin iskân edildiği düşünülmektedir. Bugünkü Bağyolu ve Gülbahçe köyleri de bu tarihler arasında gelen Kafkasya muhacirleri tarafından kurulmuşlardır. Sancak ölçeğinde ise bu sayı elbette çok daha fazladır.

III. Muhacir İskân Faaliyetleri

Bu kısımda ilgili dönemde Manisa'ya gelen muhacirlerin iskânı için yapılan çalışmalar ele alınacaktır. İskân faaliyetleri esnasında meydana gelen olumsuzluklar, bir önceki başlıkta muhacirlerin ne kadarının yerleştirildiğini tespit etmedeki zorlukların açıklanmasında da yardımcı olacaktır.

Öncelikli olarak muhacir iskânı meselesinde, bu dönemin öne çıkan tarafı, işlemlerin organize bir halde devamı ve etkin bir iskân politikası uygulanarak devlete sağlayacağı faydaları artırmak gayesiyle oluşturulan "Muhacirin Komisyonu"⁴³ nun müstakil bir yapıda göreve başlamasıdır. Böylece muhacir iskânında uygulanacak olan "yeni usul"ün bazı muhacirleri cezbediği anlaşılmaktadır.⁴⁴ Bu kurumun ihdasına rağmen, muhacir iskân işlerinin yine de kolaylaşmadığı anlaşılmaktadır.

Manisa'da muhacirler için öncelikli mesele bir an evvel iskân edilmeleridir. Evvela "...kış gelmeksizin şimdilik bazı kasaba ve karyelere tevzii

⁴² Diğer nüfusların bir kısmı tahmini olduğu için toplam nüfus da buna nispeten tahmini verilmiştir.

⁴³ Günden güne gelen muhacir sayısının artması ve işlerin karışması üzerine iskân bölgelerine memurlar gönderilecekti. İzmir bölgesi için önce Mirliya Abdi Paşa görevlendirildi. 1864'te ise bölgedeki muhacir işleri İzmir valisi Kabûlî Paşa'ya bağlandı. Ayrıca iskân bölgelerine birer de tercüman görevlendiriliyordu. (Saydam, 1997: 109-112)

⁴⁴ A. MKT. NZD. 327/23

[dağıtım] ve taksimi [paylaştırma]...⁴⁵ ile muhacirlerin kalıcı iskânlarına kadar çeşitli zorluktan korunması düşünlüyordu. Bunun ardından devletin mahalli idarecilerden beklentisi, iskân işlerinin olabildiğince problemsiz halledilmesidir. Belgelerde sık sık geçen “*hüsn-i iskân*”⁴⁶ ifadesi aslında buna işaret etmektedir. Çünkü Rus zulmünden kaçarak Osmanlı Sultanı ve İslam Halifesi olan padişaha sığınmış olmaları ve bunlara gereken şartların sağlanabilmesi, devlet için bir itibar meselesidir. Sancak emrine ilk gönderilen muhacirlerin iskânı ile ilgili olarak, bunlar hakkında: “...*saltanat-ı seniyyeye dehâlet ederek bu cihetle millet-i İslâmiyyenin misafiri bulduklarından haklarında teshilât-ı mümkinenin icrası...*”⁴⁷ [padişaha sığınmakla İslâm milletinin misafiri olan göçmenler hakkında mümkün olan kolaylıkların gerçekleştirilmesi] istenmektedir. Nitekim iskân sürecindeki aksamalara paralel olarak muhacirlerden bazılarının Rusya’ya geri dönme girişimleri başladığında, bunun “...*namus-ı saltanat-ı seniyyeye...*”⁴⁸ zarar vereceği endişesi hakim olmaktadır.

Bu endişe bile muhacirlerin bir kısmının geri dönüşlerine engel olamamıştır. Devlet burada çeşitli yöntemlere başvurmak durumunda kalmıştır. Bunların başında, yerinden ayrılanlara artık yardım edilmeyeceği hususu gelir. Ayrıca belirlenen bölgelerinde iskânları için zor kullanılması durumunda bu muhacirlerin mizaçları gereği karşılık vereceklerinden çekinilmektedir. Ancak esas sorunun kaynağı olarak bu toplulukları idare eden kabile başları görülmekte; meselenin çözüm yolu olarak da her türlü problemin halledilerek kesin iskânlarının sağlanması olacağı fikri ağırlık kazanmaktadır.⁴⁹

Kimi zaman da istediklerini alamayan muhacirler geri dönmeyi bir tehdit unsuru olarak devlete karşı kullanmaktaydılar. Nogaylar, 1856-57’de gelen Kırım Tatarlarının ulemasına maaş bağlandığı, ileri gelenlerine nişan verildiği ancak kendilerine böyle bir uygulama yapılmadığı için dönmeye karar verdiklerini bildirmiştir. Bu tehdit etkili olmalı ki, devlet tarafından Nogaylar için de maaş tahsisatı ve nişan tevzii gerçekleşmiştir (Saydam, 1997: 136).

Gerçekten de Kırım ve Kazan muhacirlerinin Osmanlı’nın gözünde farklı bir konumda olduğu görülmektedir. Bilhassa Kırım soyluları çoğunlukla İstanbul çevresi veya Trakya ile Batı Anadolu’nun şehirleşmiş alanlarında yahut önemli çiftliklerde iskân edilmekte ve itibarlı bir biçimde konumlandırılmaktadırlar. Bazı yerlerde bu gibi muhacirlere kaza müdürlüğü veya benzeri idari görevler verilmektedir. Devlet bu tutumuyla muhacir gruplarının kontrolünde daha etkili olmayı tasarlamaktadır (Cuthell, 2005: 131–

⁴⁵ A. MKT. UM. 420/23

⁴⁶ A. MKT. UM. 420/23; A. MKT. UM 422/46; A. MKT. NZD. 327/23; A. MKT. MHM. 205/71; A. MKT. MHM. 211/6

⁴⁷ A. MKT. UM. 420/23

⁴⁸ A. MKT. UM. 469/61; A. MKT. UM. 470/16; A. MKT. UM. 466/95

⁴⁹ A. MKT. UM. 470/16

133).⁵⁰ Görüldüğü üzere, Manisa’da da Kırım muhacirlerine şehir merkezinde iskân imkânı tanınmakta olması buna örnek teşkil edebilecek niteliktedir.

İskân sürecindeki sorunların temel sebeplerinden birisi de, devletin kendince haklı tutumu ile muhacirlerin geleneksel kabile yaşantılarının tezat teşkil etmesidir. Memleketlerindeki gibi burada da kabileler halinde yaşamaları istenmemekte, mahalli idarelere “*muhteliten*”⁵¹ [karma şekilde/karışık olarak] iskânları emredilmektedir. Ancak muhacirlerin alıştıkları yaşam tarzından kolay vazgeçmemesi de tabii bir tavidir. Burada devletin temel endişesi asayişin bozulmasıdır. Kanaatimizce bunda, güç odaklarının oluşmaması ve mizaçlarındaki “*huşûnet*” [haşinlik/saldırganlık]in meskûn ve müstahsil [üretici] durumuna gelmeleriyle kaybolacağının düşünülmesi de etkili olmuştur.

Kafkas muhacirleri için bu konuda ısrar eden devlet, Kırım’dan gelen muhacirler için aynı yöntemi (en azından Manisa örneğinde) uygulamamıştır. 350 kişilik Kırım muhacirlerine üstelik Manisa şehir merkezinde (Menzilhane civarı) “*50 bâb*” [kapı] hane inşa etme girişimi, bunların toplu halde iskânlarında bir sakınca görülmediğini ortaya koymaktadır.⁵² Yukarıda bahsedildiği üzere bunda Kırımlıların Osmanlı nazarındaki itibarı kadar, onların Anadolu Türkleri ile olan dil ve gelenek benzerliği ve dolayısıyla adaptasyonda pek fazla sorun yaşamamış (McCarthy, 1998: s. 44; Cuthell, 2005: 158) olma ihtimali de etkili olmalıdır.⁵³

Muhacirler yalnızca Rusya’ya geri dönmek istememekte kimi zaman iskân edilmelerine rağmen ülke sınırları içinde başka yerlerde iskânlarını talep etmekteydiler. Bu talebin gerekçesi çoğunlukla bölgeye uyum sağlayamamaları ya da yakınlarının bulunduğu sair mahallere gitme arzusu şeklinde ifade edilmektedir. Muhacirlerin çok zorlu şartlarda geldikleri ve birçoğu için bazı zorlukların halen devam ettiği kabul edilebilir. Ancak burada, çevreye uyum sağlayamamak anlamına gelen, yörenin “*âb u hevâsıyla imtizâc edememe*”[suyuna ve havasına uyum gösterememe]nin klişe bir tabir olduğu ve altında diğer sebeplerin yattığı düşünülebilir. Çöl bölgelerine, bataklıklara yahut iklim şartlarının zor olduğu yerlere⁵⁴ iskân edilenler için bu haklı bir gerekçe olabilecekse de, Saruhan Sancağı gibi ılıman Akdeniz ikliminin hâkim olduğu, sulak ve mümbit bir yöre için, bunun ancak bir bahaneden ibaret olduğu iddia edilebilir. En iyimser ihtimalle önceden var olan yahut göç yollarında yakalandıkları hastalıkların geçmemesi söz konusu olabilir. Nitekim belgelerin

⁵⁰ Aynı zamanda devlet, muhacirlerden farklı konularda da istifade etmektedir. Örneğin Rus ordusunda görev almış olanlara Osmanlı ordusunda da çeşitli rütbelerle görevler verilmektedir (Cuthell, 2005: 158; Saydam, 1997: 123).

⁵¹ A. MKT. MHM. 192/82, A. MKT. NZD. 327/78, A. MKT. UM. 470/16

⁵² İ. DH. 513/34291, A. MKT. MHM. 277/8

⁵³ Ayrıca Kırım Türklerinin Anadolu ve Rumeli Türk kültürü ile ayrıntı sayılabilecek bazı ananevi özelliklerde bile benzerlikleri için bkz. (Uludemir, 1987)

⁵⁴ Örneğin, iklime uyumsuzluk konusunda en çok şikâyet Suriye, Halep, Adana gibi bölgelere yerleştirilenlerden gelmekteydi (Chochiev, 2007: 411).

çoğunda geçtiği şekliye muhacirler özellikle Rumeli taraflarında iskân edilen yakınlarının olduğu yerlere gitmek istemektedirler.⁵⁵ Bir diğer ihtimal olarak ise dağlık bir bölgeden gelen muhacirlerin ova tarımına elverişli bir bölgeyi tercih etmemeleri düşünülebilir.

Yönetim bu konudaki talepleri dikkate almakta ancak her zaman talepler doğrultusunda hareket etmemektedir. Mesela; Varna tarafındaki akrabalarının yanında iskân edilmek için uyum sağlayamayarak telef oldukları gerekçesini öne süren bir kısım muhacirin nakil isteği dikkate alınmış ancak Varna tarafının yoğunluğu sebebiyle yeteri kadar iskân mahalli olmadığından, bunların gerek görülürse İzmir eyaleti dâhilinde başka bir yere iskân olabilecekleri belirtilmiştir.⁵⁶ Elbette buldukları bölgenin olumsuzlukları gitme isteklerinde etkilidir. Ancak burada muhacirlerin aldıkları haberlere binaen daha iyi şartlara kavuşma arzusunun da payı olmalıdır.

Muhacirlerin iskân için belirlenen yerlerinden ayrılmasında önemli bir sebep de bu toplulukların kabileler arası ya da kabile içi çekişmeler yaşamalarıdır. Daha önce bahsedildiği üzere Denizli’de iskân edilmesine rağmen sonradan Manisa tarafına gelerek Süleyman Paşa çiftliğinde iskân edilen bir Kafkas topluluğunun yer değiştirme sebebi, diğer muhacirlerle arasındaki husumet olmuştur.⁵⁷

Kalıcı iskânların gecikmesinde çok çeşitli sebepler olduğu gibi bazı muhacir gruplarının istismarı da söz konusuydu. Kimileri iskâna kadar verilecek olan yevmiyelerinin devam etmesi için iskâna yanaşmıyorlardı. Yevmiyeleri kesilip iskâna zorlanmaları durumunda ise devleti yine Rusya’ya geri dönmekle tehdit ediyorlardı (Saydam, 1997: 132).

Devlet muhacirleri iskân edildikleri topraklara bağlamak ve dolaşımı en aza indirebilmek amacıyla bir takım bağlayıcı unsurları da kullanmaktaydı. İskân edilen muhacirlere ev ve arazi dışında zirai malzeme ve hayvan da verilmekteydi. Muhacirlerin bunca çabanın ardından bölgeden ayrılmaları, yapılanları boşa çıkartıp yeni külfetlere sebep olacağından, onlardan kendilerini verilen toprağa bağlayan senetler alınmaktaydı.⁵⁸ Bunun dışında pasaportları taşra yöneticilerince ellerinden alınarak komisyona gönderiliyordu (Saydam, 1997: 99).

⁵⁵ A. MKT. UM. 463/43, A. MKT. NZD. 354/13, A. MKT. MHM. 222/38, A. MKT. MHM. 223/92, A. MKT. UM. 504/65, A. MKT. UM. 510/9, A. MKT. NZD. 393/38, DH. MHC. 1/6, İ. ŞD. 1375/2,

⁵⁶ DH. MHC. 1/6

⁵⁷ Bu husumetin sebebi Kafkas toplumlarındaki sınıflı yapıdır. Bunlar genellikle bey, özden, hür köylüler ve kölelerden oluşmaktadır. Osmanlı ülkesine geldikten sonra da bu yapının devam etmesini isteyenlerle diğerleri arasında problemler yaşanmaktadır. Kabile reislerinin, köleler ile aynı bölgede eşit haklara sahip olarak yaşamaya karşı çıkmaları ve tahakkümlerini devam ettirmek istemeleri bazılarının yer değiştirmesine sebep olmaktadır (Temizkan, 2007: 286).

⁵⁸ A. MKT. MHM. 211/6, A. MKT. NZD. 345/50

Muhacirlerin kabulünde insanî ve dinî hassasiyetler kadar devletin en büyük kaynağı olan nüfusu çoğaltma isteği de mühim bir yer teşkil eder. Hatta belki de bu, birinci sıraya konulabilir. Çünkü nüfus artışı devlete bir takım külfetler getirmekle birlikte, boş tarımsal arazinin değerlendirilmesi, üretimin artırılması, ekonominin canlanması, vergi nüfusu ve gelirindeki artış, asker ihtiyacının karşılanması v.s. sonuçları düşünüldüğünde büyük bir kazanç sayılabilir. Manisa örneğindeki yazışmalarda bunun yansımaları dikkat çekmektedir. Muhacirlerin iskân sürecinde mahalli idarecilerden özellikle “*istikmâl-i esbâb-ı zirâat ve hırâset*”leri [şartların tarım yapmalarına elverişli hale getirilmesi] istenmektedir.⁵⁹ Taşradaki idarecilere merkezin bu konudaki hassasiyeti iletilmiş olmalıdır ki, Saruhan kaymakamı Mehmed Sadık Bey, başkente ilettiği yazısında, iskân için düşünülen bölgeleri bizzat gezdiğini, vergi gelirlerinin artması için yapılması gereken işlerle yakından ilgilendiğini şöyle ifade etmektedir:

“...mesâlih-i ibad ve bilâdı bi'l-müşâhede bizzat tesviye eylemek emvâl-i virgü tahsilâtına bir kat daha ikdâm olunmak üzere icâb edenlerle bi'n-nefs kazalara azîmet eylemiş olduğumdan...”⁶⁰

Muhacirlerin bir an evvel üretici vasfına ulaşmaları için farklı durumları olan araziler kullanılabilir. Saruhan'da muhacir iskânı için uygun görülen topraklar; “*arazi-i hâlî*” [boş arazi], “*metruk*” [terk edilmiş] arazi, “*mirî*” [hazine] arazi veya “*evkaf-ı hümayun*” [saraya ait vakıflar]a bağlı çiftlikler şeklinde örneklenmektedir.⁶¹ Bu konuda şu tespiti de yapmak lazımdır ki, önceki dönemlerde Manisa ve çevresinin en büyük ayan ailesi olan Karaosmanoğullarına ait çiftliklerde muhacir iskân edilmesi, mirî arazinin yanı sıra eski mütegalibenin verimli toprakları, özel mülkiyete dönüştürülerek şenlendirilmektedir.⁶²

İskân işlemi yalnızca arazi tahsisi ile bitmiyordu. Gelenlerin kalıcı yerleşim oluşturmaları için barınma meselesinin de halledilmesi lazımdı. Öncelikli olarak gelen muhacirler misafir olarak kasaba ve köylere dağıtılıyordu.⁶³ Ardından kalıcı iskânın gerçekleşeceği mahallerde muhacirlerle ikamet edecekleri hanelerin yapımı ya da bunlar için uygun haneler bulunması gerekiyordu. Yazışmalarda muhacirlerin ev sahibi olmaları *iva'* kelimesi ile ifade ediliyordu.⁶⁴ Bazı muhacirler için de toplu halde ev inşasına başlandığı görülmektedir.⁶⁵

⁵⁹ A. MKT. UM. 456/7, A. MKT. MHM. 211/6, A. MKT. NZD. 345/50, A. MKT. UM. 463/43,

⁶⁰ BOA. A. MKT. UM. 455/61 1277 Ş. 7/ 18 Şubat 1861

⁶¹ A. MKT. UM. 463/43, A. MKT. UM. 470/16, A. MKT. NZD. 350/58

⁶² Önceki bahislerde bu konuda bir örnek verilmişti.

⁶³ A. MKT. UM. 420/23

⁶⁴ A. MKT. MHM. 192/82, A. MKT. NZD. 327/23, A. MKT. UM. 456/7, A. MKT. MHM. 209/65, A. MKT. MHM. 211/6, A. MKT. NZD. 345/50

⁶⁵ İ. DH. 513/34921, A. MKT. MHM. 277/8

Muhacirlerin gelişlerinden kesin olarak iskân edilmeleri hatta kendilerine yetebilecek seviyeye gelmelerine kadar geçen süre içinde gerek devlet, gerekse hayırseverler tarafından çeşitli yardımlar yapılmaktaydı. Yardımlar henüz muhacirler kalıcı iskân bölgelerine gelmeden önce başlıyordu. Örneğin İzmir, Saruhan, Aydın ve Denizli sancaklarına sevk olunacak muhacirlerin İzmir'deki geçici ikametleri sürecinde hâsıl olacak ihtiyaçları için, mahalli memurlar ve ahaliden bir kısmının nakit yardımında bulunduğu görülmektedir (Hayta, 2002: 189; Göktepe, 2007: 28 ve 67).⁶⁶ Toplamda 32.612,5 guruşu bulan bu yardım devletin isteği ile gazetelerde ilan edilmekteydi. Böylece diğerlerine örnek olması için teşvik edici bir yöntem uygulanmaktaydı. Denizli ve Saruhan sancaklarına gönderilecek muhacirler için ulaşım vasıtası olarak at ve katır gibi hayvanlar ve yardım olarak 12 bin küşur guruş tahsis edilmişti (Temizkan, 2007: 287).

Muhacirler iskân edildikten sonra da memur kesiminin yardımları sürmektedir. Meclis azaları (liva ve/veya kaza meclisleri) ve bazı memurların yaptığı yardımlarda hem nakit para hem de hayvan bulunmaktadır. Bunların açıklamasının bulunduğu belgeler kaymakam tarafından merkeze gönderilmiştir. Başkent de durumdan memnuniyetini bildirmiş ve yine yardım yapanların gazetelerde yayınlanmak suretiyle onurlandırılmasını istemiştir.⁶⁷

Halk tarafından yapılan yardımlar da muhacirlerin iskân sürecinde önemli bir katkı sağlıyordu. Muhacirlerin bir an evvel ev sahibi olmaları ve üretici konuma geçmeleri, haddizatında meselenin büyük bir kısmının halli anlamına gelmektedir. Manisa'da muhacirlerin tarıma başlaması için gerekli olanlar, "*hamiyet taraflarından akçe ve hayvanat cem' olunarak bunların zirâat ve hırâsetleri için yedlerine i'ta...*" olunmuştur [hayırseverler tarafından toplanan para ve hayvanlar, üretim yapmaları için göçmenlere verilmiştir].⁶⁸

Sadece Manisa'da değil ülke genelinde bir yandan halk muhacirlere yardım konusunda elinden geleni yaparken, öte yandan dışarıdan, mesela İngiltere'den dahi yardım gelmektedir (Eren, 1966: 71-76). Ancak McCarthy, Marc Pinson'dan yaptığı aktarmada halk arasında memnuniyetsizlerin de olduğunu dile getirmektedir. Şöyle ki, halk Çerkes muhacirlerin talana meyillerinden çekinmektedir. Buna rağmen onlar için bir de ödeme yapmak zorunda kalmaları öfkelerine sebep olmaktadır (McCarthy, 1998: 43).

Ev yapımı meselesinde de halkın yardımı söz konusudur. Manisa şehir merkezinde Kırım muhacirlerine yaptırılacak 50 hanenin inşası için, hane başına 3.000 guruştan toplam 150.000 guruş gerekmektedir. Muhacirlerden aile başına 250 guruş toplanacaktır. Geri kalan 137.500 guruş ise "*ashab-ı servet ve zikudret*" [servet ve güç sahibi olanlar] tarafından karşılanacaktır. İstanbul, mahalli idareden bu yardımlar için bir zorlamada bulunmamasını istemiş,

⁶⁶ BOA. A. MKT. UM. 335/95 1281 M. 30/ 5 Temmuz 1864

⁶⁷ A. MKT. MHM. 205/71; BOA. A. MKT. MHM. 206/67 1277 B. 8/ 20 Ocak 1861

⁶⁸ A. MKT. UM. 455/61

hayırseverlerin kendi istekleriyle bu yardımları yapacağını anlaşılması üzerine padişahın takdirini kazanmışlardır.⁶⁹ Görüldüğü üzere yardımlar teşvik ve taltif edilerek bir anlamda toplum seferber edilmeye çalışılmıştır.

Muhacirler evleri üzerinde genişletme ve tamir etme gibi haklara sahip bulunmakta, köle ve cariyesi olanlar evlerine bitişik odalar inşa edebilmektedir. Evlerin alanlarıyla beraber avlu ve bahçe gibi kısımları da kendilerine mülkiyet olarak verilmektedir (Şen, 1997: 127).

Muhacirlerin kalıcı iskânlarına kadar, günlük gıda ihtiyaçları, umumiyetle ekmek dağıtımı şeklinde olmuştur. Ellerinde “*fukarâ pusulası*” bulunanlara “*yevmiye yarımşar nân-ı azîz*” [günlük yarımşar ekmek] verilmesi genel bir uygulama olarak görülmektedir.⁷⁰

Muhacirlere devlet tarafından yapılan yardımlar, iskân edildikten sonra yerlerini terk etmeleri durumunda kesilmekteydi (Saydam, 1997: 134).⁷¹

Yardımların dışında, muhacirler vergi ve askerlik gibi devlete karşı yükümlülüklerden muaf tutulmuşlardır. 1856 sonrası gelenlerin sayısı az olduğu için bu tarz muafiyetlerin on sene gibi uzun müddetle tanındığı görülmektedir. Ancak 1860’tan sonra gelenlerin sayısındaki artışa paralel olarak harcamaların artması ve devletin içinde bulunduğu durum, muafiyet meselesinde kararsız kalınmasına yol açmış ve nihayetinde 1864’ten itibaren öşür alınması, kısa süre sonra da ağnâm rüsûmu’nun toplanması kararlaştırılmıştır.⁷²

Devlet muhacirlere eğitim ve sıhhi müdahale konusunda destek sağlarken dini ihtiyaçlarını da karşılamaya çalışıyordu (Saydam, 1997: 176–184). Ayrıca kamu hizmetlerinden başka şahsi dini taleplerde bile müdahil olabiliyordu. Saruhan ve Denizli sancaklarında hac ibadetini ifa etmek amacıyla İstanbul’a giden bazı muhacirlerin hazine-i hassa kumpanyasına ait vapurlarla taşınmasını teklif etmiştir.⁷³

Diğer çalışmalardan anlaşılmaktadır ki, Manisa ve çevresinde muhacir iskân faaliyetleri sırasında yaşanan zorlukların benzerleri, Anadolu’nun diğer bölgelerinde de yaşanmaktaydı (Saydam, 1997; Göktepe, 2007; Cuthell, 2005; Yılmaz, 1996; Bayraktar, 2007; Bayraktar, 2008). Öte yandan, Saydam bu konuda çok önemli bir noktayı ortaya koymaktadır. 1864 yılında Amasya mutasarrıfı Abdurrahman Bey, merkeze gönderdiği şikâyet içerikli raporunda (Saydam, 1997:139–142)⁷⁴ göçmenlere ziraat için verimsiz toprakların tahsisi,

⁶⁹ İ. DH. 513/34921; A. MKT. MHM. 277/8

⁷⁰ A. MKT. NZD. 327/23; A. MKT. UM. 422/46; A. MKT. NZD. 327/78; C. DH. 261/13032 12 Ş. 29/ 10 Ocak 1865

⁷¹ A. MKT. UM. 470/16

⁷² Yardım ve muafiyetler konusunda geniş bilgi için bkz. (Saydam, 1997: 153–184)

⁷³ Muhacirler, yol ücretinin bir kısmını kendileri vermedikçe vapura binmeyeceklerini ifade etmişlerdir. BOA. A. MKT. NZD. 409/84 1278 L. 7/ 7 Nisan 1862

⁷⁴ Söz konusu raporda belirtilen en dikkat çekici tespitlerden bir kısmı özetle şöyledir:

Bazı yerlerde evler halk yardımıyla yapılmakta, bazı yerlerde de “ötekine berikine” sipariş edilmektedir. Tarla diye boz ve kıraç yerler gösterilip, bu halde aileler

kabile geleneklerinin olumsuz etkileri gibi çok önemli mevzulara temas etmektedir. Aslında bu rapor Amasya mutasarrıfı tarafından yazılmış olmakla birlikte ülke genelindeki sıkıntıları da göz önüne sermektedir. Merkez de bu raporu dikkate alarak iskân işlerinde bir takım yeni düzenlemelere gitmiştir. 1870 yılında, genel tabloyu görmek ve aksaklıkları gidermek amacıyla ülke çapında bir teftiş gerçekleşmiş, 1872 yılında Aydın/İzmir eyaletindeki muhacirin memuriyeti kaldırılmıştır (Saydam, 1997: 116; Şen, 1997: 131–132).

İskân sürecindeki aksamaların bir sebebi de bazı göçmenlerin gayri meşru işlere bulaşmalarıydı. İskân bölgelerinde tutunamayan göçmenlerden bir kısmı başka yerlere giderken bir kısmı da geçinebilmek için hırsızlık ve eşkıyalık gibi yollara başvuruyorlardı (Saydam, 1997: 140). 1869 yılında yayınlanan kanuna göre, silah taşıma ruhsatı olmayanların silahlarına el konulacaktı. Böylece silah güvencesi ile gayr-i meşru işlere tevessül edenlere de engel olunacaktı (Şen, 1997: 130).

yalnız başlarına bırakılıp gidilmektedir. Bununla “iş bitti ve muhacirler yerleşti” denilerek, İstanbul’a mazbatalar gönderilmekte ve kendilerine rütbe, nişan ve takdirler verilmektedir. Hâlbuki böylece muhacirlerden bir yerde 50 hane yerleştirilmiş ise çok ileri gidilmeyip ertesi sene bakıldığında sadece 25 hane kaldığı görülmektedir. Ötekiler ise ya havasının uymaması yüzünden vefat etmiştir ya da başka bir yere göç etmişlerdir. Verilen tahsisatın yetersizliğinden ve “can her şeyden önce gelir” düşüncesiyle, hasat mevsimine kadar verilecek yevmiye ile bir süre daha idare edip yevmiesi kesildiğinde başka sancaklarda oturan ve rahat eden tanıdıklarının yanına ansızın göç etmektedir. Ancak kendisine yevmiye verilmediğinden sancak sancak dolaşarak telef olup gidecektir. Bir takımı ise geçinebilmek için akla gelebilecek her türlü fenalığı yapmakta ve beldelerin asayişini ihlal etmektedir. Ayrıca tarla diye gösterilen yerin ziraate elverişsizliği, boş zannedilen yerin daha sonra sahibinin ortaya çıkmasına karşılık muhacire yeni yerler verilmemektedir.

Muhacir kabilelerinin memleketlerinde sahip oldukları vahşi adetlerini burada terk etmemeleri, kabile ileri gelenlerinin burada da bu adetleri devam ettirmek istemeleri başka bir sorundur. Beylerin kabile halkı üzerindeki tahakkümü ve istismarı, yevmiyelerine el koyması, maiyetlerinin beyin insafına kalması onları “açlık ve çıplaklığa” sürüklemektedir. Hür olanlar da buna tahammül edemeyip “beşer-onar hane dağılıp sefalete maruz kalmaktadır”. Kaçamayan köleler de “açlık ve çıplaklıktan” hayatını kaybetmektedir. Diğer bir önemli husus ise iskân memurlarının durumudur. Bunlar “liyaksız ve hamiyetsiz” kişiler olup yolsuz işlere bulaşmakta, kabile reisleri ile anlaşmakta, ölümleri gizlemektedirler. Yerli ahali ise kendi vaziyetinin kötülüğünden misafirperverliğin gereğini yerine getirememekte, yer yer de sahipsiz ve düşkün muhacirlere kötü muamele etmektedir. Bütün bu sebeplerle yerleşti denilen muhacirlerin yaklaşık üçte biri hatta yarısı diğer bölgelere dağılmaktadır. Bu yüzden hazineden yapılan masraflar boşa gitmektedir. Bunun önüne geçmek için yerinde teftişle ne kadar muhacir iskân edildiği, ne kadar arazi üzerinde ve ne ölçüde üretime geçilebildiği, ölen-kalan tespitinin yapılması, harcanan paraların miktarı öğrenilip kaydedilmelidir.

Sonuç

Anlaşıldığı üzere, Manisa’da ne kadar muhacir iskân edildiğini tespit etmek hayli güçtür. Bunun en önemli sebebi, belgelere yansıyan bilgilerin yetersizliği ve bu dönem için Manisa ve çevresi ile alakalı defter cinsinden toplu kayıtlara rastlanılamamış olmasıdır. Bu süre zarfında Manisa’ya sayısı binlerle ifade edilen muhacirler gelmiş ancak takip eden diğer yazışmalarda Rusya’ya dönüş veya farklı yerlere iskân talepleri sıkça görülmüştür. Amasya mutasarrıfının tespit ettiği benzer sorunlar, Manisa’da da yaşanmıştır ki, belgelerde “*avdet*” [geri dönüş], “*fırrar*”, “*telef*” [ölüm] vurgularına sıkça rastlanmaktadır. Bu sebeple merkez idarecilerinin muhacirler için; “*tavtin*”, “*tavattun*” edilmeleri ve “*mutavattun*” hale gelmeleri, şeklinde ifade ettikleri, ülkeyi ve iskân edildikleri bölgeleri vatan kabul etmeleri anlamına gelen emellerinin, hemen gerçekleşmediği aşikârdır.

Buna rağmen, 1860–1876 arasında Manisa’da “gelen-giden-kalan-yer değiştiren” şeklinde ciddi bir demografik dolaşım yaşanmıştır. Son tahlilde, çalışma sahamız olan Manisa kazası için şu tespitleri yapmak imkân dâhilindedir: İskân, kazanın taşra kesiminde Palamut nahiyesine bağlı, özellikle Yayaköy ve çevresindeki eski ayan çiftliklerinde ve bazı sultan vakfı çiftliklerde yoğunlaşmıştır. Yine, Yund Dağı’nı ovaya bağlayan noktadaki Bağyolu (Çerkes Sultaniye) ve hemen yakınlarındaki Gülbahçe (Çerkes Tevfikiye) köyleri göçmen iskânı ile kurulmuştur. Kaza merkezinde de Kırımlı ve Çerkes muhacirlerin iskân edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, eski ve kalabalık iskân ünitelerine yapılan yerleşimlerin izleri bugün takip edilememektedir. Bunun yegâne açıklaması, muhacirlerin zamanla yerleştikleri bölgelerin sakinleri arasında asimile (benzeşme) olmalarıdır. Ancak Bağyolu ve Gülbahçe de durum farklıdır. Sonradan buralara faklı yapıda toplulukların iskânlarına rağmen, köy ahalisinin bir kısmı halen kendisini Çerkes olarak ifade etmektedir. Hatta çevre halkı tarafından kimi zaman “Çerkez(s) köyü” olarak da anılmaktadırlar.

İlk iskân sürecinde Manisa, farklı etnik gruplara mensup kitlelerinin gelmesi ile muhaceret kavramıyla yakinen tanışmış olup bundan sonra daha da yoğunlaşarak devam edecek olan göçler için âdeta bir hazırlık devresi yaşamıştır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

A. MKT. 218/16; A. MKT. 456/7; A. MKT. MHM. 192/82; A. MKT. MHM. 205/71; A. MKT. MHM. 206/67; A. MKT. MHM. 209/65; A. MKT. MHM. 211/6; A. MKT. MHM. 217/94; A. MKT. MHM. 222/38; A. MKT. MHM. 223/92; A. MKT. MHM. 239/21; A. MKT. MHM. 277/8; A. MKT. NZD. 327/23; A. MKT. NZD. 327/78; A. MKT. NZD. 345/50; A. MKT. NZD. 350/58; A. MKT. NZD. 354/13; A. MKT. NZD. 393/38; A. MKT. NZD. 389/43; A. MKT. NZD. 409/84; A. MKT. NZD. 170/10; A. MKT. UM 422/46; A. MKT. UM. 335/95; A. MKT. UM. 420/23; A. MKT. UM. 438/59; A. MKT. UM. 443/42; A. MKT. UM. 455/61; A. MKT. UM. 456/7; A. MKT. UM. 463/43; A. MKT. UM. 466/95; A. MKT. UM.

469/61; A. MKT. UM. 470/16; A. MKT. UM. 504/65; A. MKT. UM. 510/9; A. MKT. UM. 513/27; A. MKT. UM. 544/67; A. MKT. UM. 554/58; A. DVN. 109/43; C.DH. 261/13032; DH. MHC. 1/6; DH. MKT. 1444/103; DH. SAİDD. 64/205; İ.DH. 114/5752; İ. DH. 513/34291; İ. MVL.456/20465; İ. ŞD. 1375/2; MADd. 14294; MVL.348/21; ŞD. 1375/2

Araştırma Eserler

AKDENİZ, Engin (2009), “Gediz Vadisi’ndeki Bazı M.Ö. II. Binyıl Buluntu Merkezleri Üzerine”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S. 28, s. 11–13

AYDEMİR, İzzet (1989), *Göç Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, İstanbul

BAYRAKTAR, Hilmi (2007), “Kırım Ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göçler Ve İskânlar (1869-1907)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, s. 405–434

BAYRAKTAR, Hilmi (2008), “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859–1861)”, *Bilig*, S.45, s. 45–72

BERBER, Ferhat (2010), *İmparatorluktan Cumhuriyete Manisa ve Göçler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara

BİLGİ, Nejdet (1996), *XX. Yüzyılın ilk Yarısında Manisa Kazası (1908–1950)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir

BİLGİ, Nejdet (1999), “Tanzimât’ın Öncesinde Ve Sonrasında Saruhan Sancağı’nda Nüfus”. *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, s. 250–289

BİLGİ, Nejdet (2001), “1842 Yılında Saruhan Sancağı’nın Nüfusu ve İdari Bölünüşü”. *Manisa Araştırmaları–I*, Manisa, s. 87–122

CHOCHIEV, Georgi (2007), “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler (Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)”, *Kebikeç*, S. 23, s. 407–456

CUTHELL, David Cameron Jr. (2005), *The Muhacirin Komisyonu: An Agent In The Transformation Of The Ottoman Anatolia (1860–1866)*, Columbia University

EREN, Ahmet Cevat (1966), *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul

FISHER, Alan (1999), *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Isis, İstanbul

GÖKTEPE, Ramazan (2007), *Kırım Savaşı Sonrasında Osmanlı Basınında Kafkasya Ve Kırım Göçleri*, Niğde Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde

GÖYÜNÇ, Nejat (1979), “<<Hane>> Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı*, S. 32, s. 331–348

HABİÇOĞLU, Bedri (1993), *Kafkasyadan Anadoluya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul

HAYTA, Necdet (2002), *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862–1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

İPEK, Nedim (2006), *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon

KARPAT, Kemal H. (2001), “Avrupa Egemenliği’nde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskânı”, *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafder Yayınları, Ankara, s. 78-111

KARPAT, Kemal H. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

KIRIMLI, Hakan (2006), “Kırım’dan Türkiye’ye Kırım Tatar Göçleri”, *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, s. 147–152

MCCARTHY Justin (1998), *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul

NAGATA, Yuzo (1997), *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara

ÖRENÇ, Ali Fuat (2008), *Balkanlarda İlk Dram, Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul

ÖZ, Mehmet (2000), “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık- Şevket Pamuk, DİE Yayınları, Ankara, s. 15–32

SAYDAM, Abdullah (1997), *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara

ŞEN, Ömer (1997), “Osmanlı Devleti’nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834–1870)”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum Ve Ekonomi*, S. 10, s. 125–133

TEMİZKAN, Abdullah (2007), “Kafkasya Muhacirlerinin Denizli’de İskânı”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli, s. 285–289

TEPEKAYA, Muzaffer (2006), “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı’na Göçler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.VI. S. 2, s. 463–480

ULUÇAY, M. Çağatay (1955), *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul

ULUDEMİR, Mehmet (1987), “Eskişehir Kırım Göçmenlerinin Şeramazan Geleneğinin Anadolu’daki Benzerleri”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV. s. 413–422, Ankara

YILMAZ, Mehmet (1996), *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya

Kaynak Kişiler

Avukat Halit Moralıoğlu

Aydoğan Yılmaz

Prof. Dr. Nazif Akçalı